

МАРГІНАЛІІ ЯК ПРЫКЛАДЫ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА XVIII СТ.

М. І. Свістунова

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, svistunovami@bsu.by*

Прадметам вывучэння ў дадзеным артыкуле выступаюць маргіналіі, адзначаныя ў «Каталогу беларускіх выданняў кірылаўскага шрыфта XVI–XVIII стагоддзяў: са збора аддзела рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі», якія маюць непасрэднае дачыненне да беларускіх тэрыторый, а таксама гісторыі беларускай мовы і пісьменства. Прыводзяцца тэксты такіх маргіналіяў; падаюцца агульныя назіранні над іх мовай. Робіцца абгрунтаванне і вывад аб магчымасці аднясення такіх маргіналіяў XVIII ст. да сведчанняў беларускага пісьменства гэтага часу.

Ключавыя словы: маргіналіі; беларускае пісьменства XVIII ст.; гісторыя беларускай літаратурнай мовы; пісьмовая традыцыя.

За тэрмінам **маргіналіі** (ад лац. *marginalis* – ‘які знаходзіцца на ўскрайку’) замацаваліся два ўстойлівыя значэнні: 1) рукапісныя паметы на палях кнігі або рукапісу, зробленыя чытачом; 2) загаловкі, каментарыі да асобных фрагментаў тэксту і інш., надрукаваныя на палях выдання. Падобныя дадатковыя ў адносінах да асноўнага тэксту пісьмовыя факты могуць быць крыніцай разнастайнай каштоўнай інфармацыі. Праўда, аб’ектамі асобных уласна мовазнаўчых даследаванняў яны выступаюць не часта. У гэтай сувязі можна назваць артыкулы І. П. Клімава, у якіх увага звернута менавіта на маргіналіі (і аргументы) у старабеларускіх рэлігійных творах: «Старабеларускія маргіналіі ў выданнях царкоўнаславянскага Псалтыра і Новага Запавету (1611, 1652)» (2013), «Крыніцы і аўтарства старабеларускіх аргументаў і маргіналіяў у выданнях царкоўнаславянскага Псалтыра і Новага Запавету (Еўе, 1611; Куцейна, 1652)» (2016) [2; 3].

У дадзенай рабоце мы выкарыстоўваем толькі першае значэнне гэтага тэрміна (гл. вышэй). І такім чынам, **аб’ект** нашага даследавання – дакладна датуючыя XVIII ст. рукапісныя паметы, зробленыя чытачамі на палях кніг кірылаўскага шрыфта са збораў аддзела рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі, якія да таго ж маюць адносіны да гісторыі ўласна беларускага пісьменства. У якасці непасрэднага **прадмета** даследавання выступаюць фактычныя звесткі, апублікаваныя ў «Каталогу беларускіх выданняў кірылаўскага шрыфта XVI–XVIII стагоддзяў: са збора аддзела рэдкіх кніг Расійскай нацыянальнай бібліятэкі: да 500-годдзя выхаду ў свет першага выдання Францыска Скарыны», вып. 3: 1692–1773 гг. (далей – Каталог) [1].

Неабходна зрабіць некалькі ўдакладненняў: па-першае, зразумела, што не ўсе з выяўленых і апісаных у Каталогу маргіналіяў датуюцца XVIII ст., мы выка-

рыстоўваем толькі тыя, у апісанні якіх змешчана прамое ўказанне на дадзены час; па-другое, толькі пэўная частка маргіналій можа быць ахарактарызавана як датычная гісторыі беларускага пісьменства; такая характарыстыка даецца намі з улікам фанетычных і граматычных асаблівасцей запісу, а таксама месца выхаду кнігі з друку і геаграфіі знаходжання ўласнікаў кнігі (гэты крытэрыі другасны і дастаткова ўмоўны).

Як засведчана ў Каталогу, захавалася шмат экзэмпляраў розных выданняў, на якіх прысутнічаюць маргіналіі. Нашую ўвагу прыцягнулі наступныя запісы, датуемыя ў Каталогу XVIII ст. (тыя, што патэнцыйна могуць быць аднесены да гэтага ж часу, але засталіся недатаванымі, намі не ўлічваліся):

117. Служебник. Супрасль: тип. Благовещенского монастыря, 21.XI.1695 (тут і далей нумар і назвы выданняў, а таксама нумары экзэмпляраў таго ці іншага выдання, прыводзяцца адпаведна Каталогу).

117.1 – 1794 г., мова пол. [1, с. 15].

117.4 – 1) 1701 г., скорapis: Во имя отца и Сна и С: Дха Амынь, Сию Книгу Глаголемую Служебникъ и со иными блгопотребными отправлениями, Купила Раба Бжия Евдокия за золотих одиннадцат Доброи Монетою На Полскии Рахуючи золотих Двадцят и Два, за свою суму властную и за свое здравие А наипаче Дшевное Спсние Такожде и Сновъ Своих, <затерто> которая по моеи голове могут ся до неи призна <затерто> и о неи старания наиполнеише мети, которую книгу отдаю <затерто> На вечние Часы и Аби Еи Не могль Нехто отдалити <затерто> от Кревних Моих жадних Под клятвою. В отць нш, Року ,аѿа (1701) мсца Июня Дня кѣ (29) [1, с. 16]; **2)** 1750 г.: Сию книгу куплено за Сщен. иерея Иякова которую По Преставлении Сщен иерея Иякова повторне <затерто> тоеи Рабинъ <затерто> паки Потвердили <затерто> Сщен иереи Тимофеи Бочковском Прест. наставленого Року 1750 аби от выше Речен: <затерто> не отдалилас но ведите тогожде Иерея Зоставала, которую уже Рострушану во всемъ Своимъ коштомъ спорядиль [1, с. 16].

125. Часовник. Могилев [тип. братства Богоявления, печ. Максим Вошанка], б. г. [около 1700].

125.1 – запіс XVIII ст.: Арьхи епископ Лазар баранович чесне <срезано>еся на москве столичное [1, с. 35].

125.3 – запіс XVIII ст.: до сихъ поръ пиши [1, с. 36].

125.4 – 1762 году на ржство хво в сии гдъ преставися црца елисавета [1, с. 36].

136. Собрание припадков краткое и духовным особом потребное. Супрасль: тип. Благовещенского монастыря, 18.I.1722.

136.3 – экслібрыс Ліпінскіх на лацінскай мове [1, с. 56].

136.4 – 1725 г., мова пол. [1, с. 56].

136.5 – **1)** запіс XVIII ст., мова пол. [1, с. 56]; **2)** запіс XVIII ст.: Помощь Моя отца наш сотворшаго нбо и землю [1, с. 56]; **3)** [1768 г.], мова пол.: Szczęśliwy Kogo Opatzność Bozka Ma w swej Opiece Niechocy nietrosko; **4)** 1768 г., мова пол.: Chto tę xiądzka ukradnie temu ręka po łokoc odpadnie Pisana w roku 1768 Mca Augusta kż (27); **5)** [1768 г.], мова пол.: chto chcic mnoho Znac Temu trzeba Malo spac; **6)** [1768 г.], мова лац. [1, с. 56].

140. Октоих, сиречь Осмогласник (Шестоднев). Могилев: тип. братства Богоявления, 20.II.1730.

140.2 – запісы XVIII ст.: 1) Сия книга Принадлежит Села кашперовки; 2) Сея Книга пренадлежит Села кашперовки Церкви Михайловской; 3) Во имя отца, и Сна, и С. дха, Сия Книга Глемая Осмогласникъ Купили еи Брацтво Старое За Преставлшагося Небжчика Диомитрия За его власнии Гроши 3 веси Кашперовки до храму Стого Архистратига Михаила А хто бѣ еи могль от дому Бжого отлучити С тим буду на Страшном суде перед правдивим Судиею Справу тримати И да будет проклят анофема Цена ей зол полских 12 Сповна [1, с. 62].

141. Летургикон, си есть Служебник. 1-е изд. Супрасль: тип. Благовещенского монастыря, 1727/14.I.1732.

141.3 – 1799 г.: 1799^{года} Мсца Апреля: 6го дня Книгу сию Имшаль изъ числа собственных своихъ книгъ: продавъ Невелскаго уезда Господину Шамбеляну Тадеушу, Иванову, Довиладу и за цену чѣтыри рубли: своеручно подписавъ Города Невля обыватель Симионъ Збродовский [1, с. 65].

Знаёмства з мовай прыведзеных у артыкуле маргіналій дазваляе зрабіць наступныя агульныя назіранні.

Па-першае, маргіналіі зроблены на некалькіх мовах, што выразна ілюструе стракатасць і ўнікальнасць моўнай сітуацыі на Беларусі ў XVIII ст., якая абумоўлена гістарычна і мае шматсотгадовую традыцыю.

Па-другое, дакладна можна вызначыць мову маргіналій польскую і лацінскую; а вось прадстаўлення ў маргіналіях усходнеславянскія варыянты цяжка паддаюцца нацыярыентаванаму азначэнню. Гэтае назіранне неабходна патлумачыць. Паколькі маргіналіі змешчаны ў богаслужбовых і рэлігійных выданнях і іх змест іншым разам абумоўлены гэтым фактам, то ў «рускамоўных» запісах дастаткова выразна прадстаўлены царкоўнаславянскія (*Аби, блгопотребними, за ... здравие, За Преставлшагося наипаче, паки, Принадлежитъ, Раба Бжия, сотворишаго, тогожде* і інш.), а паколькі маргіналіі маюць непасрэдныя адносіны да беларускіх земляў, то іх аўтары ў сваім пісьмовым маўленні іншым разам перадаюць некаторыя лексічныя, фанетычныя і граматычныя рысы, якія могуць разглядацца як беларускамоўныя (*власнии Гроши, Небжчика, Нехто, подписавъ, продавъ, Рахуючи, Рострушану, Своимъ коштомъ, Справу тримати, хто* і інш.). Разам з тым немагчыма назваць такія маргіналіі беларускамоўнымі, паколькі моўная аснова ў іх усё ж такі не ўласна беларуская. З пункту гледжання паступовага развіцця беларускай літаратурнай мовы па шляху дэмакратызацыі: напаўнення і збліжэння з гутарковым маўленнем, а таксама з улікам таго, што ў XVIII ст. працэс гэты засведчаны на пісьме слаба з-за абмежаванасці выкарыстання самой беларускай мовы, цяжка чакаць ад ацалелых твораў і самых розных тэкстаў (у тым ліку і маргіналій гэтага стагоддзя) выразнай беларускамоўнай асновы. Хіба толькі знакамітыя школьныя інтэрмедыі «Доктар па прымусе» і «Камедыя» часткова (у маўленні асобных персанажаў) з'яўляюцца такімі. Як нам уяўляецца, беларуская пісьмовая мова ў XVIII ст. знаходзілася ў стане пошуку і спрабавала выбраць арыенцір для свайго далейшага развіцця: з аднаго боку, старабеларуская пісьмовая традыцыя, яшчэ актуальная для першых двух–

трох дзесяцігоддзяў (прыгадаем «Собрание припадков краткое», якое традыцыйна называюць апошняй кнігай на старабеларускай мове, і прыведзеную ў Катологу і тут маргіналію 117.4 (а), датаваную 1701 г., у якой сувязь са старабеларускім пісьменствам праяўляецца вельмі выразна), паказала сваю неактуальнасць у існуючых грамадска-палітычных і культурна-адукацыйных умовах; з другога боку, зварот да «сапраўднай» славянскай мовы – царкоўнаславянскай (тут можна прыгадаць, напрыклад, выданне слоўнікаў царкоўнаславянскай мовы і спробы па актывізацыі яе выкарыстання) таксама аказаліся малапрымальнымі. Такім чынам, у выніку і ўзнікае «трэці» бок – паступовае, а праз абмежаванасць выкарыстання на пісьме беларускай мовы – яшчэ і павольнае фарміраванне новага арыенціра на жывое маўленне праз эклектычны варыянт, у якім змешваюцца стыхі даўняй старабеларускай, тагачаснай польскай і рускай, а таксама «маладая» ўласна беларуская.

Па-трэцяе, эклектычны характар літаратурнай мовы, ужыванай на беларускіх землях у XVIII ст. тлумачыць і той факт, што мова польскіх маргіналій часта – гэта прыклады так званай «пальшчызны крэсвай», яскравы ўзор якой маем у маргіналіях 1768 г. 136.5: (4) *Chto tę xiadzka ukradnie temu ręka po łokoc odpadnie Pisana w roku 1768 Mca Augusta kż (27); (5) chto chciec mnoho Znac Temu trzeba* Мало спас (тут намі вылучаны шрыфтам і падкрэслены адыходжанні ад тагачаснай польскай мовы, на наш погляд, абумоўленыя беларускім / усходнеславянскім паходжаннем аўтараў гэтых маргіналій). Уласна такое ж азначэнне эклектычнасці можна надаць мове частцы прааналізаваных кірылічных маргіналій, якія ўтрымліваюць паланізмы, многія з якіх былі добра вядомыя яшчэ ў старабеларускай мове: *Зоставала, от Кревних Моих жадних, Не могль, обыватель* («пастаянны жыхар якой-небудзь мясцовасці»), *повторне, Року 1750* і інш.

Па-чацвёртае, і гэта можна вывесці ў якасці агульнага заключэння праведзенага даследавання – разгледжаныя маргіналіі XVIII ст. з поўным правам можна разглядаць як фактычныя сведчанні існавання беларускага пісьменства ў азначаны час.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Вознесенский А. В., Николаев Н. В.* Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVIII веков : из собрания отдела редких книг Российской национальной библиотеки : к 500-летию выхода в свет первого издания Франциска Скорины. Вып. 3 : 1692–1773 гг. С.-Пб. : Рос. нац. библ., 2022. 360 с.

2. *Клімаў І. П.* Крыніцы і аўтарства старабеларускіх аргументаў і маргіналій у выданнях царкоўнаславянскага Псалтыра і Новага Запавету (Еўе, 1611; Куцейна, 1652) // Матэр. XII Міжнар. кнігазн. чытан. «Кніжная культура Беларусі : погляд праз стагоддзі» (г. Мінск, 7–8 крас. 2016 г.) / склад. : Т. А. Сапега, А. А. Суша. Мінск : НББ, 2016. С. 124–130.

3. *Клімаў І. П.* Старабеларускія маргіналіі ў выданнях царкоўнаславянскага Псалтыра і Новага Запавету (1611, 1652) // Матэр. Междунар. конгр. «Библиотека как феномен культуры» (г. Минск, 23–24 окт. 2013 г.) / сост. А. А. Суша ; науч. ред. : Р. С. Мотульский. Минск : НББ, 2013. С. 113–117.